

ՀԱՄԱԶԳԻՆՆԵՐ ԶԵՆՈՒՄԵԹԱՐ ՄԱՐԻ ԱԹՈՒ Ս. ԻՋՄԻԱԾՆԻ

«Աստուածակառոյց Խ անյաղ-
թելի Մեծի Աթոռոյս անշարժու-
թիւն և անսասնութիւն».

(Հայրապետական մաղթանքից)

Հայոց ամենահին և ամենամեծերական սրբավայրն է. Եղիշի Մայր-Տաճարը հիմնարկել է ս. Գրիգոր Լուսավորիչը Տրդատ Թաղավորի համարործակցութեամբ 303 թվին: Նորադարձ երկրի եպիսկոպոսապետ դառնալու համար նա մեծ հանգե-սով ուղեվորդեց Կապադովկիայի Կեսարիա քաղաքը տեղական արքեպիսկոպոսից հոգե-վոր կոչում ընդունելու: Ձեռնադրվելուց հետո նույն շքով վերադարձավ Հայաստան և թաղավորանիստ Վաղարշապատ քաղա-քում իր իսկ հիմնարկած Կաթողիկէ Մայր եկեղեցում հաստատեց Հայրապետական դահլը, հանդիսանալով այսպիսով առաջին Հայրապետ և Կաթողիկոս Հայաստանայց եկեղեցու: Մտահոգված լինելով քրիստո-նեական կրոնի սկզբունքներն արմատավո-րելու ժողովրդի մէջ, նա հաճախ այցի էր դուրս գալիս իր հոտին և կենդանի քարո-ղութեամբ ու անձնական օրինակով բացա-տրում և պարզաբանում նոր կրոնի առաքե-լութիւնները հին՝ հեթանոսականի նկատ-մամբ: Նույն ճանապարհը բռնեցին նաև նրա անմիջական հաջորդները, որոնցից ու-մանք երբեմն ստիպված էին ընդհարվել նույնիսկ Արշակունի թաղավորների ու նա-խարարների հետ, հանդիմանելով նրանց հակաքրիստոնեական արարքների համար և հորդորելով ավետարանական սկզբունքնե-րով կենցաղավարելու: Այդ դադափարների քարոզութեան համար նրանցից մի քանիսը նույնիսկ նահատակվեցին:

Ավելի քան կես դար էր անցել քրիստո-նեութեան մուտքից, երբ Հայրապետական դահլ վրա բազմեց Ներսէս Մեծը: Այդ քան ժամանակվա ընթացքում քրիստոնեու-թիւնը խոր արմատներ էր տարածել Հայ ժողովրդի բոլոր խաւերի մէջ, այնպես որ եկեղեցու նախապետութեան մասին նա պարզ ու ճիշտ ըմբռնում ունէր, այս պայ-մաններում պահանջ առաջացավ Հայ եկե-ղեցին անկախ դարձնելու: Ներսէս Մեծը վերջին Կաթողիկոսն էր որ իր ձեռնադրու-թիւնը ստացավ Կեսարիայում: Եթէ այն ժամանակվա քրիստոնէյա աշխարհի վեց պատրիարքական աթոռներից չորսը՝ Ան-տիոքը, Ալեքսանդրիան, Հռոմը և Եփեսոս-ը իրենց հեղինակութիւնը հիմնում էին չորս ալետարանիչների վրա, հինգերորդը՝ Կ. Պոլսինը, Հովհաննէս ալետարանիչի՝ այնտեղ փոխադրված նշխարների վրա, իսկ վեցերորդը՝ Երուսաղեմինը, Հիսուսի այն-տեղ անցկացրած երկրավոր կյանքի հետ կապված սրբազան վայրերի վրա, ինչո՞ւ, ուրեմն, չունենալ առանձին ինքնիշխան պատրիարքական աթոռ նաև Հայաստա-նում, որտեղ քրիստոնեութեան սկիզբը դրել էին Թադեոս և Բարդուղիմեոս առա-քյալները ու այն հետադայում տարածել և համաժողովրդական կրոն էր դարձրել ա-ռաքելաշաղկիղ, կենդանի նահատակ ս. Գրի-գոր Լուսավորիչը: Այս նպատակով 366 թվին Վաղարշապատում մի ժողով է դու-մարվում մարմնավոր ու հեղևոր իշխանու-

թյունները ներկայացուցիչները համատեղ մասնակցութեամբ, որտեղ որոշում են կաթողիկոսական ձեռնադրութեան համար ընտրելիքն ալլեա Կեսարիա չուղարկել, ալլ տեղում, Վաղարշապատում, Կաթողիկէ Մայր եկեղեցում օծել հայ եպիսկոպոսները ձեռքով: Այն օրվանից սկսած, հենված Հայաստանի ստալին լուսավորիչները և երկրորդ լուսավորչի պատկանելի հեղինակութեան վրա, հայ եկեղեցին ինքնուրույն է դառնում:

Այս շրջանում մինչև 428 թիվը, մինչև Արշակունյաց թաղավորութեան բարձումը, քաղաքական դժնդակ և հեղհեղուկ հանդամանքներում կաթողիկոսական աթոռի դահակները մերթ Բյուզանդիոն էին դիմում հայրենի իշխանութիւնը պահպանելու համար այնտեղից օգնութիւն ստանալու հուսով, մերթ Տիւրքոն դեմ Հայաստանի պարսից բաժնում սեփական պետութեան խախտում հիմքերն ամրապնդելու մտադրութեամբ: Միևնույն ժամանակ բաղամայա փորձից ելնելով՝ հուստես տրամադրված թե արևմտյան և թե արեւելյան հարեաններից ունեցած ակնկալութիւնների նկատմամբ նրանք սրտնում էին մի զորավոր դեմք դնել հայ ժողովրդի պահպանութեան համար, որով նա գոտեպնդված կարողանար ապրել իրեն անկախ աղքատիւն, թեկուզ և ժամանակավորապես զուրկ հայրենի իշխանութիւնից, բայց միշտ տենչալով հարմար պահին այն նորից վերականգնելու, և իր ինքնուրույն դոյութիւնը պահպանելու դարերի հորձանքի դեմ: Եվ ահա երկունքն իր սքանչելի պտուղը տվեց. ստեղծվեց հայ դիրք, թարգմանվեցին Աստվածաշունչը և բազմաթիւ ուրիշ գրքեր, հանդես եկան ինքնուրույն հայ հեղինակներ, ազգային գրականութիւնն սկսեց ծաղկել և այսպիսով հայ ժողովուրդը հոգեւոր, կուլտուրական կյանքում անկախանալով, միանգամ ընդմիշտ կապվեց այն ժամանակվա կրթված արեւմուտքի հետ. ապրելով արեւելքում, նա միշտ իր կապերը կենդանի էր պահում արեւմուտքի հետ,

վերցնելով նրանից այն ամենը, ինչ օգտակար էր համարում իր համար:

Եթե Արշակունյաց շրջանում Հայաստանի պատրիարքական Աթոռի դահակները կրկնակի մտահոգութեամբ էին սրբանեղված մի կողմից՝ սեփական քաղաքական իշխանութեան պահպանման համար մեկ Արշաց, մեկ Բյուզանդիոնի արքունիքի դռները բաղխելու, մյուս կողմից՝ երկրի ներսում քրիստոնեական կրոնի հիմունքներն ամրապնդելու, ապա այդ թագավորութեան բարձումից հետո նրանց պաշտոնն էլ ալիւլի ծանրացավ. հայ եկեղեցին զբոհվեց իր ամենահզոր նեցուկից՝ հայ թագավորից և այսպիսով հոգեւոր պետը, եկեղեցու գլուխը մենակ մնաց երկու հզոր հարեւանների հարատեւի ոտնձգութիւնների հանդեպ, որոնք ուղղված էին հայ ժողովրդի անկախութեան, ինքնուրույն դոյութեան դեմ: Հինգերորդ դարի ուղիղ կեսին այնքան սպառնալից էր Պարսկաստանից եկող հարվածը, որ միայն սղբովին կաղմակեցված ապստամբութիւնը կարող էր հետ դարձնել, վստել ալլ վստանդը: Եվ ահա Ասիարայրի դաշտում Վարդանանց մղած պատերազմում զորավոր են հանդիսանում և իրենց կենդանի օրինակով հայրենիքի ու եկեղեցու համար ի սպաս են դնում իրենց անձը հայ հոգեւորականութեան լավագույն ներկայացուցիչները՝ Ղեւոնդ և րեցը, Հովսեփ կաթողիկոսը և ուրիշները, որոնք հետո բռնավոր Հազկերտի հրամանով նահատակվում են:

Վերցնելով հայկական թագավորութիւնը Պարսկաստանն սկսեց մեր երկիրը կառավարել մարդպանների ձեռքով, որոնք նստում էին Դովինում: Հայ կաթողիկոսները ստիպված եղան հայրապետական դահր Վաղարշապատից փոխադրել Դովին 484 թ., ըստ ոմանց մի քիչ ալիւլի շուտ, քանի որ ի պաշտոնն լինելով հայ ժողովրդի հոգեւոր գլուխ մշտական չլիման մեջ էին երկրի ղեկավարների հետ:

Մարդպանական շրջանում, որ շարունակվեց մինչև 7-րդ դարի 40 թիվը, մինչև արարական արշավանքների սկիզբը, հայ

ՎԵՆԱՐԱՆԸ ԱՐԵՎՄՏՏԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

եկեղեցու պետերը զբաղվեցին մի շատ կարեւոր դործով՝ հայ եկեղեցու ազգայնացման դործով։ Եթե 4-րդ դարի երկրորդ կեսում Ներսես Մեծի օրով նա անկախացավ, ապա հաղիվ մի դար անցած նա ազգայնացավ, դարձավ ազգային հայ եկեղեցի։ Մինչև վարդանանց պատերազմը հայ եկեղեցին դավանաբանորեն մի էր հուլյն եկեղեցու հետ, նրա հետ ընդունելով և դավանելով տիեզերական 3 ժողովների բոլոր որոշումներն ու դավանանքը։ Բայց 451 թվից սկսվում է հայ եկեղեցու ինքնուրույն զարգացումը։ Հայտնի է, որ այդ թվականին հայ ժողովուրդը, միացած իր հոգևորականության հետ, կենաց և մահու կռիվ էր մղում Մասանյան հզոր Պարսկաստանի դեմ և այդ պատերազմում, ինչպես և նրան հաջորդող պատերազմներում, հայ ժողովուրդը վերջիվերջո՝ հաղթող դուրս եկավ, իր դավանած սկզբունքները պաշտպանելով։

Հայ եկեղեցու ազատ բարգավաճմանը և զարգացմանը վերջ են դնում արաբական արշավանքները։ Ինչպես մի մրբիկ Արաբիայի անապատից Միջագետքի վրայով 640 թվին Հայաստան են ներխուժում նոր կրոնի՝ Իսլամի քարոզիչները, որոնք ամենուրեք ավեր, մահ, կոտորած են տարածում և մեր ծաղկած երկիրը անապատի, ողբի ու լացի վայրի վերածում։ Այնքան ավերիչ էր հարվածը, այնքան անդթություններ էին դրոժել արաբացիները, որ երբ ժամանակավորապես նրանց քաշվելուց հետո Ներսես Տաշեցի եպիսկոպոսին (հետագայում կաթողիկոս Ներսես Գ. Շինող անվամբ) կաթողիկոս են ընտրում, նա զարհուրած իր տեսած այդ բոլոր դադանություններից, սկզբում բացելիքաց հրաժարվեց այդ վեհ աստիճանից։ Արաբացիք նորից եկան և հետզհետե, թեկուզ հանդիպելով հայ ժողովրդի կաղմակերպած ուժեղ դիմադրության՝ նվաճեցին մեր երկիրը։ Մասանյան Պարսկաստանն ընդհարման առաջին իսկ պահին հողմացրիվ եղավ։ Մարդպաններին քշելով Հայաստանից նրանք իրենց կողմից մարդպանական Դավիթում

դրին իրենց կառավարիչներին, որոնց մեր պատմագիրները ուստիկան են անվանում։ Կաթողիկոսական Աթոռն ևս շարունակեց մնալ Դավիթում։

Արաբացիք մոտ երկու ու կես դար իշխեցին մեր երկրում։ Եթե Մասանյանների ժամանակ հայ եկեղեցու պետերը ստիպված էին լինում արևելք՝ Տիգրոս գետի շրջանից համապատասխան ժողովուրդի անտանդի վիճակը թեթևացնելու նպատակով, ապա արաբացիների չրջանում նրանք կամա-ակամա երեսները դարձրին դեպի հարավ, դեպի Դամասկոս ու Բաղդատ, որտեղ նստում էին նոր աշխարհակալ բռնակալները։ Որքան մարտիրոսներ, նահատակներ ենք տվել այդ չրջանում։ Արաբացիների ժամանակ հայկական թաղավորությունը վաղուց վերացված էր, բայց մնում էին նախարարական, իշխանական տները, որոնք առաջնորդում էին ժողովրդին և հոգևոր իշխանության հմտ միասին նրան պաշտպան հանդիսանում։ Արաբացիք այդ էլ շատ համարեցին և ահա 707 թվին Կալա՝ ուստիկանը խաբեությամբ նախիջնվանի հայ եկեղեցում հալածելով 700 հայ նախարար, նրանց բոլորին այրում է, ժողովրդին թողնելով անդուլի, անտեր։ Նրանց տիրապետության չրջանի կաթողիկոսների կյանքը մի տանջանք էր, բայց հանուն հայ ժողովրդի փրկության, լավագույն ապագայի ակնկալության հուսով, նրանք համբերությամբ տանում էին իրենց բաժին ընկած բոլոր նեղությունները։

Արաբների ձեռքից կրած մեծ տառապանքներից հետո հայ ժողովրդի համար շնորհիվ իր ցուցարեբարձ զարմանալի տոհմության դալիս են համեմատաբար ավելի երջանիկ օրեր։ Գրե դարի երկրորդ կեսից արաբացիների հիմնած պետությունը, խալիֆայությունը, դեպի անկում է դիմում։ Այդ բանից Հայաստանում օգտվում են արդեն բավականին զորացած Բագրատունի իշխանները, որոնցից մեկը, Աշոտ Բագրատունին դառնում է Հայաստանի թագավոր։ Հայ ժողովուրդը, հայ եկեղեցին հանձին նորոգված հայրենի սեփական թա-

գալորական իշխանության դռնում են իրենց ամենաճեղքած պաշտպանին և սրտանց փարվում նրան հարատև դարձնելու համար այն: Հետագայում Բաղրատունի Աշոտ Երկաթի օրով արարները կարճ ժամանակով դրավում են Դվինի կաթողիկոսարանը և նրա գահակալ Հովհաննես Դրասխանակերտցին 924 թվին ժամանակավորապես Մայր-Աթոռը փոխադրում է Վասպուրական: Նրա հաջորդների օրով հայրապետական գահը նորից փոխադրվում է Հյուսիս Արգինա, Անիի մոտ, իսկ 933 թվին, Անի, որտեղ նստում էին Բաղրատունի թագավորները: Դա Բաղրատունյաց ամենածաղկալ չրջանն էր, երբ արտաքին թշնամիներից պաշտպանված հայ ժողովուրդը խաղաղություն էր վայելում, նվիրված իր շինարար աշխատանքին: «Հազար ու մի» եկեղեցի ունեցող Անին իր միջնաբերդով, արքայական պալատով ամուր պարիսպներով, ստորերկրյա անցքերով ու թաղատոցներով և ուրիշ բաղամթիվ շինություններով արևմտյան Ասիայի ամենամեծ ու ամենավաճառաչաճ քաղաքներից մեկն էր դարձել: Խաղաղության բարիքները վայելելով ծաղկում են դիտություն արյն պահու թուրքերը: Նույն անդորրություն էր վայելում հարավային հարևան Արծրունյաց թագավորությունը, որտեղ այդ ժամանակ ծաղկում էր մեր անցյալի ամենամեծ անձնավորություններից մեկը՝ Գրիգոր Նարեկացին, որ իր Նարեկով պատկառելի տեղ է դրավում մեր հին գրականության մեջ:

Բայց Հայաստանին վիճակված չէր երկար վայելել իր ըզձալի խաղաղությունը: Ինչպես արարացիք յոթերորդ դարի առաջին կեսում ընդհատեցին մեր կուլտուրական շինարարությունը կյանքի բոլոր բնադավաճներում, այնպես էլ 11-րդ դարի առաջին քառորդի վերջերին վայրենաբարո սելջուկները կանգնեցրին մեր ժողովրդի կուլտուրական առաջնադասությունը, հող ու մոխիր դարձնելով մեր ծաղկած քաղաքներն ու գյուղերը, կողոպտելով դարերի ընթացքում կուտակած հարուստ վանքերի ու եկեղեցիների ճոխ ու մեծադիր դանձերն

ու զարդարանքները: Բաղրատունյաց գահն արդեն սկսել էր երերալ: Այդ նույն ժամանակում արևմուտքից պակաս հարվածներ չէր հասցնում «քրիստոնյա» Բյուզանդիան: Փոխանակ օգնելու Հայաստանին նոր երկվեցած թշնամու դրոհին հակահարված տալու,—թեկուզ իր իսկ շահերի համար, որովհետև իրեն պատվար ծառայող հայկական իշխանության բարձունքից հեռու արևելքից եկող խուժամուժ հորդանների հարձակումներն այնուհետև անմիջականորեն իր դեմ պետք է ուղղվեին,—Բյուզանդիան արտոժակ էր ցուցաբերում Բաղրատունյաց մայրաքաղաք Անին իր չրջակայքով զավթելու. և կուրացած աղահուժյունից, նա կորցրեց թե իր դաշնակից Բաղրատունիներին, և թե այն բոլոր երկրները, որոնց վրա իշխում էին նրանք, բայց որոնց վրա աչք ուներ ինքը՝ Բյուզանդիան: Ծնորհիվ իր անհեռատես քաղաքականության նա զրկվեց երկուսից էլ, այսպիսով ազատ ճանապարհ բանալով արևելքից և կող դանազան վայրենաբարո ու դադանաբարո ցեղերի առաջ:

Բաղրատունյաց վերջին թագավոր Գաղիկը խաբեություն Կ4 Պոլիս է հրավիրվում և այնտեղից այլևս չի վերադառնում: Այսպիսով վերանում է Բաղրատունյաց թագավորությունը: Այդ ծանր ժամանակներում, երբ Անին դադարում է մայրաքաղաք լինելուց, կաթողիկոսական աթոռն էլ է անշքանում: Ականատես Արխատակես Լաստիվերցին այսպես է նկարագրում իր ժամանակի այդ դառն իրականությունը. «Բոլոր աշխարհն խաղաղության մեջ է, մենք միայն գերի, կարանավոր, սրտակոտոր, տնավեր... ո՛ւր է թագավորական աթոռը, ո՛ւր գործերի բաղմունքունը, ո՛ւր հայրապետական մեծ ու հրաշալի աթոռը, ո՛րքան դառն ժամանակի հանդիպեցանք» (Ա. Ջամիյան, Հայոց եկեղ. պատմ. Ա. մաս, էջ 178):

Կաթողիկոսական աթոռը նորից տեղահան է լինում, 1063 թվին այն փոխադրում են Անիից նախ Թավրուր՝ Փոքր Հայք, հետո Ծամնդավ, հետո նորից Անի, այնտեղից

դարձյալ դեպի արևմուտք՝ Սև լյառն, հետո Մովսէս դղյակ, ապա Հոռմկլա, և այս լուրոր թափառումները 1063—1147 թ. թ. կարճ ժամանակաշրջանում։ Կաթողիկոսական աթոռը բավական երկար ժամանակ՝ 1147—1294 թ. թ. մնում է Հոռմկլայում։ Ի՞նչ են վկայում հայրապետական աթոռի այս հաճախակի փոխադրումները։ Այն, որ Հայաստանի և հայ ժողովրդի դրությունը վերին աստիճանի անտանելի էր դարձել, այնքան անտանելի, որ կաթողիկոսները տեղ ու դադար, հանդիստ չունեին։ Սելջուկների երեսից փախած ժողովուրդը արևմուտքում՝ Բյուզանդական կայսրության մեջ էր որոնում փոքրիշատէ անդորրություն, հանդստություն։ Նույնն էին անում հայոց իշխանական տներից շատերը, որոնք Կիլիկիայի Տավրոսի անմատչելի բարձունքներում էին ապաստարան որոնում։ Դրանցից մեկը, Ռուբեն իշխանը, մյուսներից ավելի է զորանում և այնտեղ, Կիլիկիայում 1080 թվին հաստատում է Ռուբինյան հայկական իշխանությունը, որը հետագայում դառնում է թագավորություն, տեղիում մոտ 300 տարի։

Կաթողիկոսական աթոռը դարձյալ փոխադրվում է։ Եգիպտոսի սուլթանները գրավում են Հոռմկլան։ Ընդհանրական աթոռը 1294 թվին փոխադրվում է Միս, Կիլիկիայի մայրաքաղաքը, որտեղ մնում է մինչև 1441 թվը։ Կաթողիկոսական աթոռի այս թափառումների ժամանակ մոտ 400 տարվա ընթացքում հայ եկեղեցու համար ամենակարևոր խնդիրը միություն խնդիրն էր, որ մյուս եկեղեցիները զնում էին նրա առաջ, այսինքն հայ ազգային անկախ եկեղեցին ենթարկելու հույն կամ կաթոլիկ եկեղեցուն։ Հեռո՛հտե ըսն Հայաստանից՝ Մեծ Հայքից հեռանալով կաթողիկոսական աթոռը իր այս թափառումների ժամանակ ավելի ու ավելի հաճախ էր շփվում ինչպես Բյուզանդիայի, այնպես էլ յատին, կաթոլիկ երկրների հետ։ Քաղաքական անբարենպաստ հանգամանքներից ըստիպմամբ նրա դահակալները հարկադրված էին Կիլիկիայի հայ թագավորների հետ

միասին օգնություն խնդրել արևմուտքից իրենց անկախությունը պահպանելու համար, բայց հայցված օգնությունը խոտացվում էր միշտ մի պայմանով՝ հայ եկեղեցին պետք է ձեռք բաշեր իր դարաժող, բյուրավոր զոհերով նվաճած ինքնուրույնությունից և ենթարկվեր Բյուզանդիայի կայսրին ու պատրիարքին, եթե օգնության ղեմումը սրանց էր ուղղված, կամ Հոռմի պապին, կաթոլիկ եկեղեցուն, եթե ղեմումը սրան էր ուղղված։ Ուրիշ պայմանով որևէ օգնություն մերժվում էր։ Սկզբից եթե այս երկու եկեղեցիների պետերը հայերից պահանջում էին հոգևոր ստրկություն, որի հետ հաշտվելն անկարելի էր։ Նրանց պահանջած միությունը ոչ թե երկու կողմից արվելիք զինվածների զնով կայանալիք միությունն էր լինելու, այլ ուժեղի կողմից ուժի վրա հիմնված թուլից պահանջվելիք միություն։

Ի՞նչ էր մնում անել այս աստանդական շրջանում հայ եկեղեցու հայրապետներին։ Նրանցից ոմանք կայունությունը կորցնում էին, հակամիտություն էին ցույց տալիս արվող պահանջը որոշ չափով բավարարելու, բայց դրա համար նախապես համաձայնության զալով Մայր-Հայրենիքի, Մեծ Հայքի եկեղեցականների հետ։ Ճիշտ է, Հայաստանում հայրենի իշխանությունը վերացված էր, բայց հայ ժողովուրդն իր ստվար մեծամասնությամբ դեռ այնտեղ էր ապրում։ Հայաստանի բերդերի, ամրոցների մեծ մասը օտար թունակալների ձեռքին էր, բայց կային այլ տեսակի բերդեր, մտավոր ու հոգևոր բերդեր, որոնք անառիկ էին նրանց համար։ Ինչպես Ծ-րդ դարում Մեծն Մահակ ու Մեսրոպ զինեցին հայ ժողովրդին սեփական գրով, դրականությամբ, հոգևոր, կուլտուրական կյանքով իր ինքնուրույն դոյությունը պահպանելու, այնպես էլ այդ խառնակ ժամանակաշրջանում նրանց մատնանշած ուղին ուսանձին խնամքի առարկա դարձավ։ Մեծ Հայքում առանձին թափով ծաղկեցին հայոց վանքերը՝ հայկական կուլտուրայի այդ հնադարյան օջախները, որոնցից մի քանի։

սը եթե մի տեղ ավերվում էին, այլ վաճառքում նորից հարուստին էին առնում, եթե մեր աշխարհի հարաւին էր ավերվում, ապա հյուսիսին էր փոխարինում նրան. կուլտուրական օջախը կրկնակի ծաղկում էր ալատեղ, հյուսիսի անշքացմամբ նրա տեղը բռնում էր հարավը, այսպես և արեւելքը փոխարինում էր արեւմուտքին, արեւմուտքը արեւելքին, միջնաշխարհը ծալրամասերին և հակառակը. հայի լուսավոր միտքն ու հողին մեր հողեւոր ջահը, կուլտուրական դանձերը տեղից տեղ էր թոցնում չմարելու, անկորուստ պահպանելու համար: Դրանց ապաստարկող անձնազուհ մարդիկ նույնպես հարատեւ շարժուն վիճակի մեջ էին միշտ պատրաստ ծառայելու հայկական ազդարյին կուլտուրային՝ բոլոր բնադավառներում: Ահա կարծես շուրջպար բռնած հանրագում են իրար այդ հնադարյան վանքերը, եղերելով Հայաստան աշխարհի արեւելյան սահմանները՝ Հաղպատն ու Մանասինը, Գանձասարն ու Տաթևը, Երնջակն ու Դարաշամբը, Արտազի ս. Թադեոսն ու Աղբակի ս. Բարդուղիմեոսը: Ապա սրանցից ավելի դեպի Երկրի ներսը վանքերի մի ուրիշ պար՝ Մարմալենն ու Հառիճը, Կեչաւիսն ու Սեւանը, Հաղարծինն ու Գեառիկը, Գեղարդը, Ոոր Վիրապն ու Կամրջաճորը, Վանա լճի ամբողջ շրջակայքը, ծածկված վանքերով, որոնց մեջ Վարազը, Նարեկն ու Մեծօրը, ապա Մշո դաշտի ս. Կարապետը և... ո՞ր մեկը հիշենք: Սրանք իրենց հայացքն ուղղում են Արարատյան դաշտին, ս. Գրիգորի հիմնած Մայր Տաճարին և կուսանաց վկայարաններին, իսկ բոլորը միասին կարծես եթերային ալիքներով ազդում հեռավոր արեւմուտքում, ընդհանրից հեռու, պանդխտության մեջ դռնվող Մայր-Աթոռի գահակալների ու նրանց շրջապատողների վրա ներշնչելով նրանց արիության ոգի, հալատ, կայունություն չդավաճանելու անցյալից բյուրավոր տանջանքներով մեզ հասած հայ եկեղեցու անկախությանը, ինքնուրուխությանը, միշտ մնալով զգաստացնողի, սթափեցնողի, անգամ իսկ սանձահարողի դերում

արեւմուտքում ապրող մեր հատվածի նկատմամբ: Ինչպես որ Արշակ Բ-ը Շապուհի առաջ պարսկական հողի վրա կանգնելով խեղճանում էր, անդոր դառնում և նվաստանում, իսկ Հայաստանից բերված հողի վրա կանգնելով ըմբոստանում էր, խրոխտանում և համարձակորեն խոսում, հայրենի հողից ստանալով այդ խիզախ ոգին, այնպես էլ արեւելյան հայկական վանքերի եկեղեցականներից ժամանակավորապես արեւմուտք տեղափոխված կաթողիկոսական աթոռի դահակալներին ուղղված գրությունները ույժ ու կարողություն էին տալիս նրանց հաստատուն հենարան դռնելու և հայի անցյալի կուլտուրայով բեռնավորված արեւմուտի նավը ապահով ու անջուլթ նավահանդիստ հասցնելու:

Թե մեր հողեւոր հայրերն իրենց մըտածելակերպով որքան ավելի բարձր էին կանգնած եկեղեցիների միության պահանջներից, բավական է կանգ առնել թեկուզ միայն Ներսես Շնորհալու վրա, որը կաթողիկոսություն արավ 1166—1173 թ. թ.: Այս բաղմբերախա հայրապետը հունաց Մանսել կայսրին ուղարկած հայոց եկեղեցու դավանության, ծեսերի, ու տոների վերաբերյալ ընդարձակ դրության մեջ բացատրելով, թե ինչու հայերը, հենվելով քրիստոնեության իսկական աղբյուր ավետարանի վրա, Քրիստոսի ծնունդը հունվարի 6-ին են կատարում, իսկ Ալեքսանդր՝ ապրիլի 7-ին, այն ինչ հույները կատարում են առաջինը դեկտեմբերի 25-ին, երկրորդը՝ մարտի 25-ին, ավելացնում է. «Բայց թէ այսպէս և թէ այնպէս ի փառս Աստուծոյ կատարեսցին», (Թուղթ ընդհանրական Ներսիսի Շնորհալույ, 1865 թ. էջ 123): Այսինքն էականն այն է, թե որ օրն են կատարում, այլ, այն որ Աստուծուն փառաբանելու համար կատարվի: Նույն տեղում բացատրելով, թե ինչու են հայերը պատարաբար, հաղորդությունը անապական, մաքուր գինիով կատարում, այն ինչ հույները պարտադրաբար գինու հետ ջուր են խառնում, Շնորհալին ավելացնում է. «Բայց թէ այսպէս և թէ այնպէս, մի-

այն մաքուր հողով պարտ է սպասաւորել անտառածային խորհրդոյն և ամենայն ի հաճոյան Աստուծոյ կատարեսցին: Իսկ անմաքուրն և պիղծն թէ անսպական բաժակաւ առնէ և և թէ ջուր արկանելով, բարկացուցանէ զընդունող սպասարարին զԱստուած փոխանակ հաշտեցուցանելոյ (նույնը, էջ 135—136): Դարձյալ վեհ, աղատ հայացք ծխական կողմի մասին հականն այն չէ, թե սպասարարի խորհուրդը անսպական զինելով եւ կատարում, թե ջրահատն, այլ այն, թե ինչ հողով եւ եկեղեցւոյ այլ անկող խորհուրդը կատարում՝ մաքուր, թե պիղծ հողով:

Այս երբեք վիճակը շարունակվեց արեւմուտքում մինչև Կիլիկիայի հայկական քաղաքութեան բարձրումը 1375 թվին, որով Մայր-Աթոռի դրութիւնը Մսում ավելի եւ ծանրացավ: Համատարած բռնութիւն էր տիրում մեր երկրում, թե Մեծ Հայքում, որտեղ հայ իշխանական վերջինները համարյա բոլորովին անհետացել էին, և թե արեւմուտքում՝ Կիլիկիայում, բոնդ սուլթաններն իրենց կամայականութիւնն էին թելադրում խեղճ ու կրակ ժողովրդին: Այս ժամանակ Մեծ Հայքն էլ աւելի ծանր դրութեան մեջ էր գտնվում:

Արեւելքում, Մամարդանդում, մի նոր աղանաբարո աշխարհակալ էր հայտնվել, ննկթեմուր անուանով: Իր նախնիքների պես ա էլ դեպի արեւմուտք արշավեց, ամենուեք տարածելով փլերածութիւն, մահ, ոտորածի ենթարկելով բնակիչներին, աւայացնելով և ոչնչացնելով ամեն ինչ: Նա այսատան հասավ 1380 թ., որտեղ սրի առնեց խաղաղ բնակչութեանը և սկսեց սր ավերածութիւններ:

Այս ավերածութիւնները շարունակեցին և երջացան միայն 1405 թվին, երբ մեռավ ննկթեմուրը. հետո նորից շիթթութիւն դա ժառանգների միջև: Նոր խռովութիւններ նոր բռնակալների կողմից, ավերածութիւններ ու անգթութիւններ Հաստանում:

Նույնաման սարսափելի դրութիւն արեւմուտքում՝ Կիլիկիայում և հարաւից

հայաքնակ երկրներում տեսնում ենք մինչև 1419 թիւը:

Եվ միթե մեզ համար հիացմունքի առարկա չէ այն իրողութիւնը, որ այդ դարհուրելի դարաշրջանում այնուամենայնիւ, գտնվեցին անձնուրաց մարդիկ, որոնք ընդհանուր հայութեան դոյութիւնը փրկելու վեհ դադարարով էին տողորված: Քաղաքական, հայրենի իշխանութիւնից դուրկ, օտար բռնակալների ու նրանց վայրենաբարո հրոսակաւորների լծի տակ հեծող ժողովրդի համար այդ դժնդակ ժամանակներում նրանք մի հենարան էին որոնում, որով կարողանային միութիւն հաստատել Մայր-Հայրենիքի հայութեան ու օտար աշխարհներում ընկած հայութեան միջև և այդ կապը շարունակ կենդանի պահել: Այդ հենարանը ընդհանրական Մայր-Աթոռն էր, որ դեռ գտնվում էր հեռավոր Կիլիկիայում: Եվ ահա այդ մարդիկ դործի դուրս անցնելով, անձամբ շրջելով կամ դրութիւններ հղելով աշխատում են ընդհանուր հայութեան հանձնարարութեամբ, թե հոգեւորականների և թե աշխարհականների միահամուռ ցանկութեամբ, Մայր-Աթոռը նորից իր հին նախնական վայրը՝ Վաղարշապատ, ս. Էջմիածին փոխադրել: Այդ անձնուրաց դործիչների մեջ ամենաեռանդունը Թովմաս Մեծփեցին էր, մի մարմնացյալ եռանդ, մի հերոս անձնավորութիւն, որի համար ղեկավարութիւնները միայն այնքի էին բորբոքում նրա բուն ցանկութիւնը անպատճառ հաջողացնել Մայր-Աթոռի փոխադրութիւնը: Եվ Մեծփեցին ու իր դործակիցները հասան իրենց նպատակին: Սկզբում պատվիրակներ ուղարկեցին Սիս՝ ժամանակի կաթողիկոս Դրիգոր Մուսարեկյանի մօտ, հրավիրելով նրան դալ ս. Էջմիածին ու բազմել Լուսավորիչի գահի վրա, բայց նա մերժեց, որից հետո ս. Էջմիածնում համադրային մեծ ժողով դումարվեցավ ավելի քան 300 հոգեւորական և աշխարհական անձանց մասնակցութեամբ. ժողովը միաձայն համանութեամբ կաթողիկոս ընտրեց Կիրակոս Վերապեցուն, և այդ թվականից 1441-ից

սկսած Մայր-Աթոռը, որ 184 թվից փոխադրվել էր ս. Էջմիածնից—957 տարվա աստանդական թափառումներից հետո նորից վերադառնում է իր նախնական ու նվիրական սրբավայրը և այնուհետև այնտեղից այլևս չի շարժվում:

Մայր Աթոռը նորից հաստատվում է ս. Էջմիածնում. նրա դահակալները ձեռնամուխ են լինում անշուք, դարավոր սրբավայրը փոքրելատե վայելուչ վիճակի մեջ պահել, կառուցում են նորանոր շենքեր, հները նորոգում, աշխատում Մայր-Աթոռը տնտեսապես ծաղկեցնել և այսպես մինչև 16-րդ դարի վերջին քառորդը, երբ երկրի քաղաքական դրությունը կրկին դառնում է անտանելի, երբ օտար տիրակալների ծանր հարկերով և կողոպուտով նեղում են, որ կատարյալ ստրկական վիճակ էր ապրում մեծ ու փոքր իշխանավորների ձեռքին:

Ծանր հարկերից գերծ չմնաց նաև Մայր Աթոռը: Նրա դահակալները սկսում են նեղվել պետական հարկապահանջներից, որոնց ապօրինությունը չափ ու սահման չբար: Բանն այն է, որ պարսից պետության մեջ սահն ինչ հիմնված էր իշխանավորի կամայականության վրա, իսկ հայերն իբրև քրիստոնյա, կրոնով տարբեր, նրանցից, էլ ապելլի էին կողոպուտվում, նրանց հետ նաև Մայր-Աթոռը. վերջինս իր եկամուտների, դուլքի, սեփականության տերը չէր. այսօրվա ունեցածը վաղը հափշտակվում էր, վաղվա ձեռք բերածը՝ մյուս օրը: Վճարված հարկը նորից էր դանձվում, այն էլ մեծամեծ տոկոսներով, քացվում էր լայն դուռ կաշառքների, ընծաների համար:

Ժամանակին այս հարկապահանջությունը այնքան խտացավ, որ կաթողիկոսներն սկսեցին ս. Էջմիածնից խուլս տալ, փախչել հարկապահանջների ձեռքը չընկնելու համար: Այսպես, օրինակ, Դավիթ կաթողիկոսը, նեղվելով հարկապահանջներից, իբրև աթոռակից է ձեռնադրում Մելքիսեդեկ եպիսկոպոսին 1593 թվին, պարտքերը մճարելու ամբողջ ծանրությունը նրա վրա դրեցելով: Մոկայն Մելքիսեդեկ կաթողիկոսն էլ չի կարողանում պարտքերի տակից դուրս

գալ: Պարսից պետական պաշտոնյաների և նրանց պետ Շահ Աբասի խստութունն այդ հողի վրա այնպիսի բարբարոսության է հասնում, որ նրանք հանդգնում են քրիստոնյա մի ամբողջ ազգի հողերը պետին ծանր անարգանքի ենթարկել ստիպելով նրան կուլ տալ իր իսկ սեփական մարմնից աքցանով կտրած մսի կտորը, որից հետո դառն առնջանքների են ենթարկում նրան: Մելքիսեդեկ և Դավիթ կաթողիկոսները Ամիդ քաղաքի առաջնորդ Սրապիոն վարդապետին, որ մեծ հարստության տեր էր, հրավիրում են դալ ս. Էջմիածին, կաթողիկոսանալ և Մայր Աթոռի պարտքերը վճարել: Սրապիոնը դալիս է ու կաթողիկոս օծվում 1603 թվին: Շահ Աբասը սրան էլ է չարչարում. սարսափելի ծեծի է ենթարկում, որից հետո կաթողիկոսը իր ամբողջ հարստությունը նրա բերանը դեցելուց հետո միայն մի կերպ իր գլուխն ազատում է ու վերադառնում Ամիդ, որտեղ շուտով վախճանվում է դանակոծությունից ստացած վերքերից ու հոգեկան տանջանքներից: Եթե այսպես էր վարվում «Մեծ» կոչվող Շահ Աբասը, պետության գլուխը հայոց հոգևոր ծայրագույն պետի հետ, հապա ինչպես կվարվեին նրա արքայականները, մեծ ու փոքր բռնակալները խեղճ ու կրակ ժողովրդի հետ, Մահակ Դ. կաթողիկոսը ուրիշ հնար չի գտնում Մայր Աթոռի պարտատերերի ձեռքից ազատվելու, բացի փախչելուց: Այս գործելակերպը 200 տարի հետո դարձյալ կիրառվեց Մայր Աթոռում:

«Մեծ» կոչվող Շահ Աբասը, — Հիրավի «մեծ» իր դորձած անդթություններով ու բարբարոսություններով, — Հայաստանը, հատկապես Արարատյան դաշտն ու վաճառահան Ջուղա քաղաքը հիմնովին քանդեց, հայ ժողովրդին իր դարավոր հայրենիքից տեղահան անելով բռնի գաղթեցրեց Պարսկաստան, Սպահան և նրա չրջակայքը՝ պարսիկներին վաճառականություն և արհեստներ սովորեցնելու համար: Այդ բռնակալը, հատկանալով հայ ժողովրդի խորունկ ջերմ կապը ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռի հետ, համարձակվում է մտքով անցակցնել

Էջմիածինը քանդել և նրա քարերից նոր
ուղայում Սպահանի մոտ մի նոր Էջմիա-
ն կառուցել. սակայն իր դիվային ծրա-
րը չի կարողանում ի կատար ածել. մի-
ն Մայր Տաճարից հանել է ապրիլ 15 խո-
ւ քար և ուղարկում Սպահան: Առաքել
սիրիժեցու նշանավոր աշխատությունը
միտենական նախատինք է Շահ Աբասի
նրա կամակատարների տիրաձուլակ դոր-
նություն համար:

Շահ Աբասի մահից հետո Մայր Աթո-
ղությունը փոքր ինչ բարելավվում է
բնիկ կաթողիկոսներ Մովսես Սյունե-
(1629—1633 թ. թ.), Փելիպոս Աղբա-
ղու (1633—1655 թ. թ.) և Հակոբ Զու-
րիցու (1655—1680 թ. թ.) համառ աշ-
տանքների: Սրանք երեքը, որոնք պատ-
թյան մեջ հայտնի են վերանորոգիչ ա-
նով, Մայր Աթողը ու Էջմիածինը բա-
արդում պայծառացնում են: Այնպիսի քան
տարի տևող նրանց գործունեությունը
ու բեղմնավոր արդյունքներ է տալիս
ղաղության ըզձալի պայմաններում:
Յր-Աթողը կենդանանում է, լցվում միա-
նեցում, հատառվում են դպրոցներ,
ողապետարաններ, մեծ թափով առաջ
վնում վանքերի շինարարությունը, նա-
ությունները: Բարի նախանձով լցված
երեք կաթողիկոսները կարծես թե մըր-
մ են միմյանց հետ իրենց գործունեու-
ն մասին հետևորդների մեջ ալիքի պա-
հի չիչատակ թողնելու: Հակոբ Զուրայե-
մինչև իսկ մարդիկ է ուղարկում Մի-
առաքելական գործի հետ ծանոթա-
ու և Ամստերդամ քաղաքում մի շարք
ղեկական գրքեր է տպագրել ապրիլ-
հայրենիքն այն ժամանակ դեռ շատ
լատարատ էր այդ նոր գործն իր ծոցն
ունելու և զարգացնելու: Այս բոլորի
հիմ Մայր Աթողի հմայքը շատ բարձ-
ավ հայ ժողովրդի աչքում: Հայ հավա-
յալներն իրենց ջերմեամեղ նվերներով
ծառ ու շեն էին պահում իրենց հոգու
ամենամիլիարական վայրը:

Բայց խաղաղությունը նորից վրդով-
մ է և այս անգամ շատ երկար ժամա-

նակով: Դարձյալ սկսվում են պատերազմ-
ներ, կոիկներ, զանազան խաների ապրա-
տամբություններ իրենց իսկ պետերի դեմ,
այս խժոժություններից առժում է հայ
ժողովուրդը, որը տրոհվում, ոտի տակ է
դնում: Մայր Աթողի դահակալները ստիպ-
ված են լինում բռնակալների, այդ թվում
նաև անմիջական իշխանավորների՝ Նրեա-
նի սարգարների պալատի շեմքը մաշել հայ
ժողովրդի դրությունը մեղմելու համար:
Միևնույն ժամանակ արդեն 17-րդ դարի
վերջերին և մանավանդ 18-րդ դարի առա-
ջին քառորդին նրանք մեծ բավականու-
թյամբ գիտում էին մի նոր պետություն՝
բրիտանյա Ռուսաստանի հզորանալը և
ստորիճանաբար մտենալը Անդրկովկասի
ռաճմաններին:

Դարերի ընթացքում քաղաքական իշ-
խանությունից զուրկ հայ ժողովուրդը ի-
քեն չընթացառող հզոր հարևանների հան-
դես միշտ աշխատել է մի բնդհանուր լեզու
դտնել իր ինքնուրույնությունը պահպանե-
լու համար: Ընդունելով նրանց քաղաքա-
կան դերիշխանությունը, նա կամեցել է
դռնել հոգով, իր սեփական կույտուրայով
աղառ մնալ, սակայն միշտ հանդիպել է
իշխանության, հարվածի: Նրա հոգեոր
պետերը մինչ այդ աշխարհի երեք կողմերը
ոտի տակ էին տվել ժողովրդի իրավունք-
ներին պաշտպան կանգնելու հուսով, բայց
միշտ ապարդյուն:

Իր գոյություն հաղաթամյակների շըր-
ջանում հայ ժողովուրդը չփնեց արևելքի,
արևմուտքի, հարավի հետ միշտ բարեկա-
մաբար տրամադրված, միշտ խաղաղու-
թյան ծարավի, բայց միշտ էլ հուսախաբ-
ված իր լավագույն ակնկալությունների
նկատմամբ: Մնում էր աշխարհի մի հիողմը
ևս, հյուսիսը: Հուսահատական ներկան
ստիպում էր հայ ժողովրդին, հայ մեղիք-
ներին, բեկերին և Մայր Աթողի դահակալ-
ներին նոր որոնումներ կատարել իրենց լա-
վազույն ակնկալություններին հասնելու,
դաժան իրականությունից դուրս դալու հա-
մար: Եվ անա նրանք իրենց հայացքներն
ուղղում են դեպի հյուսիս, դեպի քրիստո-

նյա, հալատակից Ռուսաստանը, որի մոտենալը սրտով ողջունում են. նրանք է հեռուստ մարդարեանկան հոգու աչքով տեսնում են այդ պետությունից մուտքը Հայաստան և հայ ժողովրդի վերջնական ազատագրումը բարբարոսների ձեռքից: Ոգևորված դալիք երջանիկ ապագայով հայ ժողովուրդը իր ներկայացուցիչների միջոցով սկսում է հարարերության մեջ մտնել ուռաց պետության հետ, հայտնել նրան իր ցավերը, անմխիթար, հուսահատական վիճակը և օգնություն խնդրել, իր կողմից խոստանալով ամեն տեսակ աջակցություն: Եվ ժողովուրդը չսխալվեց. այդ օգնությունը վերջիվերջո եկավ. ուռ մեծ ժողովուրդը բռնեց իրեն պարզած այդ ձեռքը, ջերմորեն սեղմեց և պատրաստվեց Կովկասյան լեռներն անցնել ու Անդրկովկաս մտնել:

Մինչև ուռաների մուտքն Անդրկովկաս՝ ամբողջ 18-րդ դարը և 19-րդ դարի վերջին քառորդը լի է մեր և հարևան երկրներում մղված բազմաթիվ մեծ ու փոքր պատերազմներով, կռիվներով, խռովություններով: Պարսկաստանի կենտրոնական իշխանության թուլությունից օգտվելով, ամեն մի իշխող խան, սարդար, ինքնուրույն էր համարում իրեն և սիրտն ուզածի չափ կեղեքում ու բռնություններ գործադրում ժողովրդի գլխին: Այս շրջանի Մայր Աթոռի դահլիճներին մեկը Երևանի Սիմեոն կաթողիկոսը, շնորհիվ իր եռանդուն գործունեության, Մայր Աթոռը միշտ վայելույթ վիճակի մեջ էր պահում: Նա վաղը շրջապատեց ամուր և ընդարձակ պարիսպներով, որոնք մինչև այսօր կանգուն են, ուրիշ շատ շենքեր կառուցեց, մինչև իսկ տպարան բաց արեց, արտասահմանից վարպետներ բերել տալով, թղթի գործարան հիմնեց, այդ թղթով իր իսկ կառուցած տպարանում մի քանի գիրք տպագրել տվեց. այս բոլորը նա կատարեց պարսկական դաժան իրականության մեջ: Սիմեոն կաթողիկոսը հարստացրեց Մայր Աթոռը, բայց պարսիկները դատարկեցին. նույնիսկ տպարանն ու թղթի գործարանը ցրվի տրվին: 1780 թվին նրա հաջորդ Դուկաս

կաթողիկոսը նորից ձեռնամուռ եղավ Մայր Աթոռը շենքերելու և իր 20 տարվա կաթողիկոսության ընթացքում ստի կանգնեցրեց այն, բայց 1795 թ. Աղա Մահմեդ խանի արշավանքների ժամանակ նրա ամբարածի մեծ մասն աղարի մատնվեց, Մայր Աթոռը թալանվեց և աղքատացավ:

Որ պարսիկ բռնակալների՝ Մայր-Աթոռի և նրա հարապետների նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի մեջ ոչ մի փոփոխություն էջ մտել, չնայած Ռուսաստանը իշխում էր Անդրկովկասի դալի մասում 19-րդ դարի առաջին քառորդի վերջերին, այդ պարզ երևում է թեկուզ հետևյալ երկու դեպքից: Առաջինը: Ալեկի քան 200 տարի առաջ Միլեթիսեղեկ կաթողիկոսին չարչարում, տանջում ու դանակոծում են, ինչպես քիչ առաջ տեսանք: 220 տարի հետո. 1821 թվին, Երևանի Հուսեյն Դուլի խան սարդարը մի պարսկական տոն շնորհավորելու համար իր մոտ դնացած Եփրեմ կաթողիկոսին, որ ներկայացել էր ուռական ժապավենով, սպանում է խեղդել տալ, եթե մյուս անգամ էլ այդպես հայտնվի: Երկրորդ դեպք՝ 200 տարի առաջ Մահակ կաթողիկոսը իջմիածնից փախչում է վան՝ Մայր Աթոռի պարտատերերի ձեռքից ազատվելու համար: 200 տարի հետո 1821 թվին Եփրեմ կաթողիկոսը փախչում է Շուշի Երևանի սարդարի պահանջած դրամը վճարել չկարողանալու համար:

Պատկերը լրացնում է 10. Աբովյանի նկարագրությունը պարսկական տիրապետության անկման նախօրյակին... «Բաս թե իմանաք մեր գլուխն ինչ են բերում...», էն ժամանակը դուք ձերը կմոռանաք: Ամեն մեկ բեկ, մեկ խոն սուրբ Աթոռը դալիս, մեզ կրակն ա դնում, էրում, շամիրի պես պտտում: Ոչ հացն ու ջուրն ա նրանց փորը կշտացնում, ոչ պատիվն ու փեջաշները նրանց աչքը բռնում: Եարթով նստում են մեզ վրա, ինչ որ ուզում են, տալիս ենք, էլի ուղի չեն լինում: Սարդարն ու Հասան խանը դալիս հո երկինքը մեր գլխին փուլ ա դալիս, աշխարհն աշխարհով դիպչում... Բիջը, բիջը, ամեն մեկ դալիս չորս, հինգ

հարկը մարդ էտեղիցն ընկած՝ տուն են թափում, ո՛ւմ առաջը բռնես... Շատ անգամ վանքի դուռը մտնելիս պետք է դառնոթից, դուռաշից, խառից փխանդեղ քցած, որ էս անօրեններն ոտը խերով ըլի, մեկ լնաս մեղ չհասնի, թե չէ ամենիս էլ մեղ կկոտորեն։ Փխանդազը Ֆառաշների փայնա, դե արի նրանց սիրտը շահի։ Էսպես լալիս են վանքը լցվում։ Վեհարան, խցեր, ձաղարապատ էլ տեղ չի մնում, որ միջուրը կուշ դանք։ Հլա սարդարի, խաների սիրտը փեշքաշներով, փողով ենք առնում ու կաթողիկոս, եպիսկոպոս գիշեր, ցերեկ լիներով պտիտ դալիս։ Ամա ինչ որ մեր սեղծ միաբանի ու նոքարների գլխին ալալիս, թո դուշմանդ չտեսնի։ Փետի, թրի տաջ արած սաղ օրը ուշունց տալով, ծեղելով հազար մեկ բան են ուզում... Մեր խոսած հացը, էփած կերակուրը, մորթած խոսք, ձեռը տված զատը հարամ ա ու հաւամ։ Իրանք են ամբարը մտնում, մառանը նկնում, դռները կոտորադում ու ինչ սըրտերն ուզում ա, շատ փայլ շաղ տալով, տի տակ գցելով... փչացնելով իրանց ձեռովը դուռ բերում, ուղածները շինում, լի մեր յախիցը կաշում» («Վէրք Հայաստանի», էջ 119—120, Թիֆլիս 1858)։

Եվ ահա այսպիսի դառն ու դաժան իրականություն մեծ դտնվելով, համազգային Մայր Աթոռը 1827 թվին անցնում է ուսաց ինքնակալների ձեռքը։ Իշխանության փոփոխության համար հայ ժողովուրդն անդնահատելի ծառայություններ ատուցեց ուսական զինքին. ներսես Աշարակցու նման ջերմ հայրենասեր հոգևոր ուղիվը, Գրիգոր եպիսկոպոս Մանուչյանի նման դյուցազնը մեծապես նպաստեին, ուսական զենքի հաջողությանն Արևիկականում, Հայաստանում։

Քրիստոնյա Ռուսաստանի հովանու ներքո Մայր Աթոռը և նրա գահակալները, նշպես և հայ ժողովուրդը համեմատաբար պահով ու անդորր կյանք վարեցին։

Սակայն անցյալ դարի 80-ական թվաաններին ցարական կառավարության կարողությունները (1884 թ.) փակվեցին Ար-

ևբրկովկասի հայ եկեղեցական ծխական դպրոցները, որոնք պահվում էին հայ ժողովուրդի միջոցներով։ Դպրոցները նորից բացվեցին միայն 2 տարի հետո և այն էլ շատ օահմանափակ տարրական ծրագրով։

Նույն տխուր պատմությունը կրկնվեց 1896 թ. Նիկիոյա 2-րդ կարգադրությամբ։

Մայր Աթոռը 1903 թվին մեծ պատրաստություն էր տեսնում տոնելու հայոց քրիստոնեության դարձի 1600-ամյակը, նշանակելով այդ թվի աշնանը նաև մյուս ուսուցչության հանդեսը, որի մասին նախօրոք, 6 ամիս առաջ հայտարարվեց ի դեպություն ի սփյուռս աշխարհի ցրված հայ ժողովուրդին։ Ցարական կառավարությունը նույն թվի հունիսին հայոց բոլոր եկեղեցիների, այդ թվում նաև Մայր Աթոռի բոլոր կալվածները, դուլքերը, դրամները դրավեց և այդ այն ժամանակ, երբ ուսական կալվածատերերից շատերը տասնյակ հազարավոր դեսյատին հող ունեին, իսկ բոլոր կալվածատերերը միասին նույնքան հող, որչափ բազմամիլիոն ուսու դյուղացիությունը։

Միայն ուսական առաջին ռեևոլուցիան 1905 թվին ստիպեց ցարական կառավարությունը վերադարձնել բոլոր կալվածները դուլքերով ու դրամով հանդերձ, նորից բանալ փակված հայեկեղեցական դպրոցները։

Եվ էլ ինչեր կարող էին պատահել, եթե ուս մեծ ժողովուրդը 1917 թվին մեծ տեղից ընդմիշտ չվերացներ ցարերի կառավարությունը և հիմներ մի պետություն կազմված ազգային անկախ ուսուլարիկակաների ազատ միությունից։

Շուտով կլրանա քառորդ դար այն օրից, ինչ Մայր Աթոռը իր անկաշկանդ դյուլությունը պահպանում է սովետական կարգերում։

Մայր Աթոռը պատվով, անձնագոհություններ կատարել է ի վերուստ իր վրա դրված պարտքը հայ ժողովուրդի հանդեպ և այժմ հայրենի պետության ստեղծումով թեթևացած պատմությունից իրեն բաժին ընկած դերից՝ իր ամբողջ ուշադրությունը

դարձնում է իր հավատացյալ ժողովրդի կրօնա-քարոյական դաստիարակության վրա: Իր կատարած այս պատկառելի դերի համար է, որ այնքան հարգանք, որդիական սեր ու ակնածութիւն ենք տածում դեպի նա, թե մենք, հայրենի հողի վրա ապրող հայերս և թե արտասահմանի, ի սփռուած աշխարհի ցրված հայերը: Եթե մենք սոյնետական Հայաստանում և հարեւան սոյնետական ռեսպուբլիկաներում ապրող հայերս հարմարութիւն ունենք ցանկացած ժամանակ այցելել այդ հինավուրց սրբավայրը, ապա հաջարակոր կ'իլոմետրերով հեռու արտասահմանում ապրող հայերը զուրկ են այդ հարմարութիւնից, և նրանց համար միշտ կարոտի, տենչանքի առարկա է մնում նա: Մեր թվականութիւնից վեց դար առաջ, Նաբուգոդոնոսոր թագաւորի ժամանակ, Բաբելոն գերի տարված Իսրայելի ժողովուրդը, նստած եփրատի ափին, կարոտով հիշում էր իր հայրենիքը, Երուսաղէմը, Միոնը, ասելով «Եթէ մոռացայց զքեզ, Երուսաղէմ, մոռացի զիս աջ իմ: Կցեսցի լեզու իմ ի քիմի իմ, թէ ոչ յիշեսցից զքեզ, թէ ոչ, նախ նուա՜ր զեսցից զքեզ, Երուսաղէմ, սկիզբն ուրախութեան իմոյ»: (Սաղմոս, ՃԼԶ): Այդ նույն սերը, կարոտը պատել է այժմ հեռու արտասահմանում ապրող հայերին, որոնք իրենց հայացքը միշտ ուղղում են այստեղ մխիթարութիւն, սփոփանք ստանալու և

Իսրայելի ժողովրդի նման ասում. «Եթէ մոռացայց զքեզ Էջմիածին, մոռացցի զիս աջ իմ»: Հիւրավի սկիզբն ուրախության ամեն մի պանդուխտ հայի համար: Աշխարհի մեջ շատ ու շատ ուրախութիւններ կան, բայց հավատացյալ հայի համար, առաջինը, նախամեծարը հայրենիքով ուրախանալու, Մայր Աթոռով ուրախանալու ուրախութիւնն է: Այդ սիրո, կարոտի, ուրախության արդիւնքն է այն ջերմ աջակցութիւնը, որ ներկայումս ցույց են տալիս մեր արտասահմանյան եղբայրները, թե հոգևորական և թե աշխարհական, մեր աշխարհի նենգ թշնամու՝ գերմանական զավթիչների վրա հաղթանակ տանելու համար:

Եվ երբ մոտ ապագայում Համագլխին Մայր Աթոռի կաթողիկոսական թափուր զահի վրայից կ'վերցվեն սզո նշանները արժանաւոր Հայրապետի համադրային ընտրութեամբ, այն ժամանակ հավատացյալ հայ ժողովուրդը, որ ջերմեռանդութեամբ աղոթում է մեր ռեսպուբլիկայի հարատեւության համար, ասելով. «Նաև զհանրապետութիւն Հայաստան աշխարհի ղորացոսցես և պահպանեսցես յամայր ամս ընդ հովանեաւ աջոյ քո ի շինութեան, ի խաղաղութեան և յանսասանութեան», Նույն բունդը զգացումով նաև կ'ասի. «Եկայք, շինեսցուք սուրբ զխորանն լուսոյ, քանզի ի սմա ծագեաց մեզ լոյս ի Հայաստան աշխարհի»:

ՀՈՎՍԵՓ ԳՐԻԳՈՐԹԱՆ